संस्कृत भाषा परिचयः

An Introduction to Sanskrit : Unit – XII

M. R. DWARAKANATH

॥ श्री भगवद्गीता – सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

As we continue to study the Sri Bhagawat Geeta, please continue to observe the agreement in gender, case, number among the nominals as well as the agreement in person and number between the verb and the nominal.

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥१७॥

येन इदं सर्वं ततं तत् तु अविनाशि – विद्धि ।
अस्य अव्ययस्य विनाशं न कश्चित् कर्तुं अर्हति ॥

Realize! [im, 2p, s] (विद्धि √विद्) - by which [n, I, s] (येन) all [n, A, s] (सर्वं) this [n, A, s] (इदं) (is) pervaded [ppp, n, A, s] (ततं √तन्) indeed [I] (तु) that [n, A, s] (तत्) (is) indestructible [n, A, s] (अविनाशि)। Of this [n, G, s] (अस्य) (eternal) un made [n, G, s] (अव्ययस्य) not [I] (न) anyone [m, N, s] (कश्चित्) is (capable) deserving [prt, 3p, s] (अर्हति) to do [inf.] (कर्तुं)।

The addition of चित् or चन to an interrogative pronoun or an indeclinable removes the interrogative but makes the word indefinite. The combined word retains the gender, case and number of the original pronoun. केन – केनचित् : by whom? - by someone, कदा – कदाचित् : When? - at one time, कः – कश्चन : Who? - someone, etc.

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥१८॥

इमे देहाः नित्यस्य अनाशिनः अप्रमेयस्य शरीरिणः अन्तवन्तः – उक्ताः । भारत तस्मात् युध्यस्व ॥

These [m, N, p] (इमे) bodies [m, N, p] (देहाः) of eternal [m, G, s] (नित्यस्य) indestructible [m, G, s] (अनाशिनः) immeasurable [m, G, s](अप्रमेयस्य) embodied souls [m, G, s] (शरीरिणः) (are) perishable [m, N, p] (अन्तवन्तः) । Oh Arjuna [m, V, s] (भारत) therefore [m, Ab, s] (तस्मात्) fight [im, 2p, s] (युध्यस्व)।

Notice the agreement of the participle - अन्तवन्तः with the subject - इमे देहाः । नित्यस्य अनाशिनः अप्रमेयस्य शरीरिणः is not in agreement with देहाः and refers not to the body but the soul!

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥१९॥

यः एनं हन्तारं वेत्ति च यः एनं हतं मन्यते तौ उभौ विजानीतः। अयं न हन्ति न हन्यते ॥

He who [m, N, s] (यः) knows [prt, 3p, s] (वेत्ति √विद्) this (soul) [m, A, s] (एनं) (as) the killer [m, A, s] (हन्तारं) and [I] (च) He who [m, N, s] (यः) thinks [prt, 3p, s) (मन्यते √मन्) this (soul) [m, A, s] (एनं) (as) the killed [m, A, s] (हतं) they [m, N, d] (तौ) both [m, N, d] (उभौ) (are) not [I] (न) knowing [prt, 3p, d] (विजानीतः √ज्ञा) । This [m, N, s] (अयं) (is) nor [I] (न) killed [prt, 3p, s] (हन्यते √हन्) nor [I] (न) he kills [prt, 3p, s] (हन्ति) √हन्) ।

न जायते म्रियते वा कदाचित्
नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२०॥

अयं न जायते वा म्रियते कदाचित् न वा भूत्वा न भूयः भविता। अयं अजः नित्यः शाश्वतः पुराणः । शरीरे हन्यमाने न हन्यते॥

This (soul) [m, N, s] (अयं) (is) not [I] (न) born [prt, 3p, s] (जायते √जन्) nor [I] (वा) dies [prt, 3p, s] (म्रियते √मृ) at anytime [I] (कदाचित्)। Nor [I] (न वा) being (born) [ger.] (भूत्वा √भू) not [I] (न) again [m, N, s] (भूयः) will become [ft, 3p, s] (भविता)। This (soul) [m, N, s] (अयं) unborn [m, N, s] (अजः) eternal [m, N, s] (नित्यः) everlasting [m, N, s] (शाश्वतः) ancient [m, N, s] (पुराणः) – not [I] (न) killed [prt, 3p, s] (हन्यते) when the body [m, L, s] (शरीरे) is killed [pp, m, L, s] (हन्यमाने) ॥

The use of the locative is a special grammatical construct, which will be discussed further in this unit. Also, भविता is not the future tense we discussed in the last unit. This other future tense is also discussed later in this unit.

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥२१॥

पार्थ यः एनं अविनाशिनं नित्यं अजं अव्ययं वेद कथं सः पुरुषः कं घातयति कं हन्ति ॥

Oh Arjuna [m, V, s] (पार्थ) he who [m, N, s] (यः) knows [prt, 3p, s] (वेद) this [m, A, s] (एनं) indestructible [n, A, s] (अविनाशिनं) eternal [n, A, s] (नित्यं) unborn [n, A, s] (अजं) immutable [n, A, s] (अव्ययं) how [I] (कथं) (such a) he [m, N, s] (सः) man [m, N, s] (पुरुषः) whom [m, A, s] (कं) he causes to be killed [prt, 3p, s] (घातयति √हन् – घातय) whom [m, A, s] (कं) he slays [prt, 3p, s] (हन्ति √हन्) ।

घातय is a verbal derivative called causal which we study below under the topic of धातुवृत्ति ।

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णानि
अन्यानि संयाति नवानि देही ॥२२॥

यथा नरः जीर्णानि वासांसि विहाय अपराणि नवानि गृह्णाति तथा देही जीर्णानि शरीराणि विहाय अन्यानि नवानि संयाति ॥

As [I] (यथा) having discarded [ger] (विहाय) worn out [n, A, p] (जीर्णानि) clothes [n, A, p] (वासांसि) he takes [prt, 3p, s] (गृह्णाति √ग्रह्) other [n, A, p] (आपराणि) new (clothes) [n, A, p] (नवानि) likewise [I] (तथा) the embodied (soul) [m, N, s] (देही) having discarded [ger] (विहाय) worn out [n, A, p] (जीर्णानि) bodies [n, A, p] (शरीराणि) he acquires [prt, 3p, s] (संयाति √या) other [n, A, p] (अन्यानि) new (bodies) [n, A, p] (नवानि) ॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥

शस्त्राणि एनं न छिन्दन्ति । पावकः एनं न दहति । आपः एनं न क्लेदयन्ति च मारुतः न शोषयति ॥

Weapons [n,N,s] (शस्त्राणि) do not [I] (न) slash [prt, 3p, p] (छिन्दन्ति √छिद्) this (soul) [m, A, p] (एनं)। Fire [m, N, s] (पावकः) does not [I] (न) burn [prt, 3p, s] (दहति √दह्) this [m, A, p] (एनं)। Water [f, N, p] (आपः) do not [I] (न) wet [prt, 3p, p] (क्लेदयन्ति √क्लिद्) this [m, A, p] (एनं) and [I] (च) the wind [m, N, s] (मारुतः) does not [I] (न) cause it to dry [prt, 3p, s] (शोषयति √शुष्) ।

शोषय च क्लेदय are causative verbs!

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयं अक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२४॥

अयं अच्छेद्यः एवं अयं अदाह्यः अक्लेद्यः च अशोष्यः अयं नित्यः सर्वगतः स्थाणुः अचलः सनातनः ॥

This (soul) [m, N, s] (अयं) unslashable [m, N, s] (अच्छेद्यः) likewise [I] (एवं) This [m, N, s] (अयं) unburnable [m, N, s] (अदाह्यः) unwettable [m, N, s] (अक्लेद्यः) undryable [m, N, s] (अशोष्यः) । This [m, N, s] (अयं) (is) eternal [m,N,s] (नित्यः) reaching everywhere [m, N, s] (सर्वगतः) steady [m, N, s] (स्थाणुः) unmoving [m, N, s] (अचलः) ancient [m, N, s] (सनातनः) ॥

२ वृत्तयः – **Expositions / Glosses**

२-२ धातुवृत्ति – **Verbal Derivatives**

In the earlier units we saw how nouns are derived from verbs. Here we see the derivation of new verbs from verbal roots. The derivative verbs are: the passive, the causal, the desiderative, the intensive and the denominative. We have seen the Passive in unit-VI. The Causal expresses that the action was caused by another agent or event, the Desiderative expresses the desire to do the action and the Intensive/Frequentive conveys the intensity or frequency (repeat) of action and finally the Denominative is a verb derived from a noun!

२-२-१ णिजन्ताः – **Causals**

Consider the following two sentences:

शिष्यः पुस्तकं पठति । गुरुः शिष्येण पुस्तकं पाठयति।

The student reads the book.

The teacher causes the book to be read by the student or equivalently, the teacher teaches the student.

Note the difference between the causal and the passive. The passive construct would be :

पुस्तकं शिष्येण पठ्यते । Unlike the passive, which is always आत्मनेपद the causal can be any पद ।

Observe also the कर्तृ of पाठय is गुरुः । कर्तृ of पठ् is शिष्यः । शिष्य is placed in the Instrumental case, reminiscent of passive!

२–२–१–१ णिजन्तरचना - Causal construction

The construction of the Causal derivative verbal stem is very similar to the formation of the stem from the root for the 10th गण – चुरादि । मध्यस्वर (गुण) – अन्त्यस्वर (वृद्धि) – विकरण (अय) । There are some exceptions to this general rule. The most important exception is the addition of प when the root ends in आ ।

गम् – गमय । पठ् – पाठय । स्था – स्थापय । शुष् – शोषय । क्लिद् – क्लेदय । हन् – घातय । गै – गापय । श्रु – श्रावय । वा – वापय । ध्यै – ध्यापय । मृ – मारय।

The new stem may be conjugated in all the 10 tenses and moods as a चुरादि ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत । स्थापय – लोट् – मध्यम पुरुष एक वचन ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् । स्थापयित्वा – त्वान्त अव्यय ।

३–२ समासवृत्ति - Compounds

३–२–२ बहुव्रीहि समासः

The बहुव्रीहि compound is quite similar to the तत्पुरुष compound; it can be appositional or oblique case. The key difference between तत्पुरुष and बहुव्रीहि is the following:

The तत्पुरुष compounds a substantive with an adjective that modifies it. The substantive is placed as the latter element and the compound is a qualified substantive. However, in a बहुव्रीहि compound the entire word is an adjective qualifying an entirely different substantive! Neither element is important. This type of usage may be seen in the English language also. When we refer to a blue-chip, a cotton-tail, a black-shirt or an yellow-jacket, we may or may not be talking about chips, tails, shirts or jackets. We may be referring to stocks, rabbits, fascists and insects! What is actually meant has to be gleaned from the context. The same is true in Sanskrit however, in Sanskrit other attributes such as the gender of the compound may provide an additional clue! The word बहुव्रीहिः literally means much rice but it is used as an attribute of a rich person who has much rice! Let us examine some compounds:

समानाधिकरण बहुव्रीहि Appositional compound

महान् च असौ बाहुः – महाबाहुः (तत्पुरुष) great arm

महान्तौ बाहू यस्य सः – महाबाहुः (बहुव्रीहि) One endowed with great arms.

पीतं च असौ अम्बरम् – पीताम्बरम्

पीतं अम्बरं यस्य सः – पीताम्बरः (विष्णु)

कमलं इव आननं – कमलाननम्

कमलं इव आननं यस्याः सा – कमलानना (उपमन–उपमेय)

व्यधिकरण बहुव्रीहि Oblique case compound

शार्ङ्गं धनुः यस्य सः – शार्ङ्गधन्वा (द्वितीया)

नीलं कण्ठे यस्य सः – नीलकण्ठ (सप्तमी)

न पुत्रः विद्यते यस्य सः – अपुत्रः (नञ्)

विगतः धवः यस्याः सा – विधवः (प्रादि)

त्रीणि लोचनानि यस्य सः – त्रिलोचनः (सङ्ख्या)

उरसि लोमानि यस्य सः – उरसिलोमा (अलुक्)

४ तिङन्तप्रकरणम् - Verbs / Conjugation

४–२ अनद्यतन भविष्यत्काले लुट् Periphrastic Future tense

This is the second, less common, type of future tense. It is called the future tense of not today but its use is not necessarily restricted to the distant future. This tense being आर्धधातुक is subject to the rules of सेट्, वेट् वा अनिट् ।

The conjugation proceeds as follows:

First, form the agentive noun from the root with the suffix तृ । The medial and ending vowel takes गुण । The 3rd person s/d/p exactly follows the declension of the agentive noun in the nominative case for both परस्मैपद च आत्मनेपद । The 2nd and 1st person terminations are the same as the conjugation of the verbal root अस् (लट्)।

Examples:

गम् – गन्तृ (Agentive noun - Goer)

गन्ता गन्तरौ गन्तारः (Nominative declension!)

गन्तासि गन्तास्थः गन्तास्थ (2nd person)

गन्तास्मि गन्तास्वः गन्तास्मः (1st person)

भू – भवितृ
भविता भवितारौ भवितारः
भवितासि भवितास्थः भवितास्थ
भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः
वृत् – वर्तितृ
वर्तिता वर्तितारौ वर्तितारः
वर्तितासे वर्तितासाथे वर्तिताध्वे
वर्तिताहे वर्तितास्वहे वर्तितास्महे

४ – सति सप्तमी च सतः षष्ठी

In Unit-VIII we saw the use of the present participle to express two simultaneous actions carried out by the same agent. The सति सप्तमी च सतः षष्ठी are artificial constructs used to describe two separate simultaneous actions. The सतः षष्ठी is used to describe two separate simultaneous events even though the 1st may seem to preclude the 2nd. It expresses the notion "in spite of" or " not withstanding."

The artificial construct is to be recognized by the out-of-place usage of the Locative and Genitive cases for the agent and the participle.

सूर्ये अस्तङ्गते वटुना सन्ध्या क्रियते । Sandhya was performed by the Vatu (when the sun was setting) at sunset.

शरीरे हन्यमाने आत्मा न हन्यते ।When the body dies, the soul is not killed.

राजपुरुषस्य पश्यतः स्तेनः अमुष्णत् । The thief stole even as the guard was looking.

In the above examples, the locative and genitive cases should alert one to the special usage.

Exercises:

1. Change the tense from ordinary to periphrastic future or vice versa.

रमलक्ष्मणौ वनं गन्तारौ । वयं श्वः मोदकान् मोदितास्महे। त्वं उपहारं दास्यसि । वृक्षात् फलानि पतिष्यन्ति । आवां परश्वः चित्रकूटं प्रयातास्वः । कार्यं करिष्यामि । रामः रावणं हनिष्यति ॥

Sanskrit Crossword #12
(One syllable per box)

Clues Across:
1 Type of holy grass
4 Command, permission
5 9th century Vedantin
6 Separation, parting
8 Hermitage
10 3rd Avatar
11 Lotus plant / pond
12 Bheema in disguise
13 Exertion, effort

Clues Down:
2 The moon
3 Slayer of Mura
4 Distinguished nobleman
6 Anointing, Ointment
7 Ghee for oblation
8 Sacrifice
9 Great house / Temple

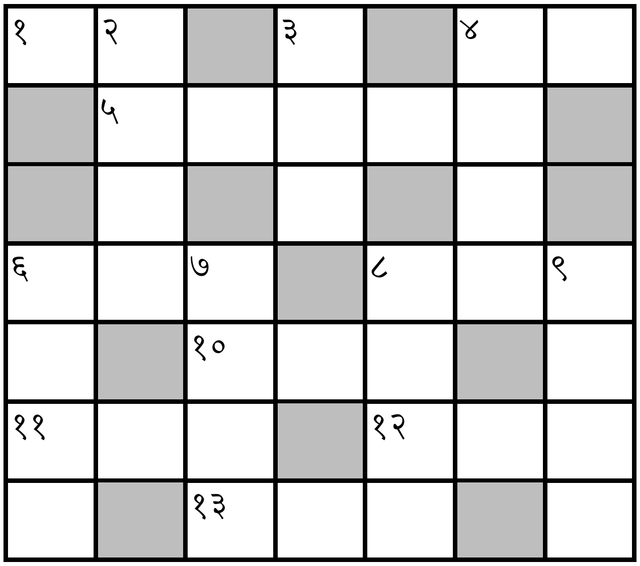

Solutions to Exercises from Unit -11

1. शोकाकुलः (तृ) । अश्रुणा पूर्णः । वने वासः । कङ्कणमणिः । काश्याः पथम् । रवे वारः । कूपे उदकम् । वटपत्रः । चोरात् भयम् । वृक्षात् पतितः । विद्यायां प्रवीणः । आत्मने पद । कृष्णाश्रितः ॥ न आदर । अप्रिय । अनपेयम् । न जानाति इति अज्ञः । उरे गच्छति इति उरगः । कुम्भं करोति इति कुम्भकारः । पङ्कज । रथस्थ । विश्वपा ॥

2. सः धनं दास्यति । शिशुः क्रीडति । ब्राह्मणाः यजन्ते । त्वं पश्यसि । ग्रामे वत्स्यामि । सूर्यः तपति । पुण्यानि लप्स्यसे ।

3. Solution to crossword # 11
१ विप्र । ४ अणु । ५ दक्षिणायन । ६ गणक । ८ अयन । १० मणिना । ११ नकुल । १२ मिहिर । १३ जनक ॥ २ प्रदक्षिण । ३ प्रणाम । ४ अनपेय । ६ गजानन । ७ कमलज । ८ अनामिक । ९ नगरस्य ॥